

НА ПОЧАТКУ НАУКОВОГО ШЛЯХУ

Особливості землекористування в Правобережній Україні у першій половині XIX ст.

Бурдін М. Ю. –

професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

У статті розглядаються особливості землекористування на території Правобережної України протягом першої половини XIX ст. Ці землі, що потрапили до Російської імперії наприкінці XVIII ст., довгий час поєднували дві різні правові системи – російську та польську, що викликало чимало непорозумінь у сфері земельних відносин. Лише після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр., імперська влада значно прискорила процес уніфікації землекористування Правобережжя за загальноімперськими зразками.

Ключові слова: землекористування, Правобережна Україна, ревізії, посесійне володіння, інвентарі.

Актуальність. Успішність розвитку України у всі часи залежала від стану аграрного сектору економіки. В свою чергу формування різних форм власності на землю безпосередньо залежало від наявності правового ринку землі. До того ж сучасні реалії України так чи інакше зумовлені тим історико-правовим спадком, що залишився від тих часів, коли її землі контролювали інші держави. З огляду на це, автор вважає актуальним розгляд особливостей землекористування на Правобережній Україні. Цей регіон опинився у складі Російської імперії наприкінці XVIII ст., і протягом I пол. XIX ст. зберігав ще чимало особливостей у сфері аграрних відносин, що залишилися ще з часів перебування цих земель у Речі Посполитій.

Щодо стану наукової розробки проблеми, слід зауважити, що переважна більшість робіт присвячених зазначеній проблематиці, починаючи з II пол. XIX ст., висвітлювала соціально-економічний аспект особливостей аграрних відносин на Правобережжі. У такому ключі були виконані праці А. Раєва, В. Шульгіна, І. Гуржія [8 – 9; 11; 15]. На сучасному етапі провідними спеціалістами у галузі дослідження земельних відносин на Правобережній Україні є С. Борисевич та В. Брославський [1 – 2; 3 – 7]. Проте саме правового аспекту регулювання земле-

користування краю, зазначені дослідники торкалися лише побіжно, що зумовлює необхідність появи нових розвідок, які б мали власне історико-правове спрямування.

Метою статті є, за допомогою аналізу правових джерел того часу, ознайомлення зі станом розробки проблеми у працях, як історичного, так і історико-правового спрямування, проаналізувати політику російської влади на Правобережній Україні стосовно регулювання земельних відносин та визначити зміни, що відбувалися у землекористуванні регіону протягом I пол. XIX ст.

Основна частина. Правобережна Україна стала частиною Російської імперії внаслідок другого розподілу Польщі (1793). На той час характер аграрних відносин у регіоні визначався пануванням фільваркової системи та панщини, при цьому левова доля нерухомої власності польських шляхтичів, католицької та уніатської церков, монастирів. В той же час, російське законодавство передбачало надання виключного права на володіння землею представникам дворянства. З 1794 р. право на купівлю земельних ділянок було також поширено і на купців та міщан, а у 1801 р. до цих станів ще долучили вільних хліборобів та державних селян [2, с. 95]. Втім за дворянами залишили виключне право на володіння населеними маєтками.

У перші роки після приєднання нових земель російська влада не поспішала здійснювати кардинальні зміни у сфері землекористування та землеволодіння, залишивши у дії більшість польських законодавчих актів та звичаєвих норм, що регулювали стан земельного ринку на Правобережжі. У краї лише діяли деякі положення цивільного законодавства Російської імперії.

З метою створення достатнього земельного фонду, з якого можна було б надавати землі чиновникам лояльним до нової влади, російський уряд перш за все вирішив провести комплекс заходів щодо ревізії наявних володінь та визначення їх статусу. Водночас здійснювалася перевірка прав шляхти на отримання дворянського звання, бо, як зазначалося вище, лише за цієї умови, шляхта набувала права на володіння маєтками з кріпосними селянами.

Ще у 1797 р. царська влада здійснила масштабну ревізію державного майна, а у 1798 – 1799 рр.

відбувалася люстрація колишніх землевласників, на Поділлі вона тривала до другої половини 1802 р. [5, с. 22]. У травні 1800 р. Подільським губернським управлінням було видано наказ до усіх нижніх земських судів та люстраційних комісій, що зобов'язував останні узяти у старостинських господарствах документи, які гарантували їх права на землеволодіння. У іншому випадку, земельну власність мали секвеструвати, при чому, дія наказу стосувалася не лише старостинських господарств, але й прижиттєвих власників казенних маєтків. Їх список був вже складений до кінця 1805 р.

У Подільській губернії з 1804 р. почала діяти спеціальна комісія, що займалася відмежовуванням казенних, старостинських та пожалуваних земель від партикулярних [15, с. 66]. Цей процес, в цілому, завершився до 1810 р. Подібні комісії було створено і у інших правобережних губерніях. Робота комісій полягала у збирання та систематизації наявних свідоцтв та інвентарів всіх старост та державних маєтків іншого типу, розташованих у межах певного повіту.

Дані, отримані внаслідок ревізії, надавали змогу членам комісії скласти детальний опис, який би не тільки відображав щорічний обсяг посіву зернових, але й дозволив би визначити середню врожайність з урахуванням виду місцевості та якості земельного фонду. Крім того, при проведенні люстраційних заходів, брали до уваги й інші прибуткові статті. Зокрема кількість днів відведених на панщину та решту робіт, що виконувались селянами. Згодом, складені комісіями інвентарі, потрапляли до казенної палати, яка після того, як їх розглядав губернатор, схвалювала і встановлювала певний розмір платежів, що мали надходити до казни від того чи іншого маєтку [3, с.61].

13 березня 1805 р. з'явився указ Олександра І, який зобов'язував представників органів місцевої влади на Правобережжі інформувати про іноземців, які не отримали офіційного визнання дворянських прав, проте мали нерухомість на території правобережних губерній. Сенат наголошував, що чиновники, перед тим, як внести цих дворян до родовідних книг, особливо пильно мають перевіряти дворянські документи та наявність їх підтвердження особливими царськими розпорядженнями [14, арк.1 – 24].

Імператорським указом від 17 липня 1806 р. вводилася заборона на використання в казенних маєтках суборенди. Це було зроблено з метою запобігання остаточного розорення казенних господарств. Цікаво, що до того часу всі законодавчі акти царської влади щодо землекористування, стосувалися саме майна господарств такого типу. Але у січні 1808 р. з'явився імператорський наказ, що дозволяв здійснювати обмін землею між приватними землевласниками і казенними селянами: «...по причине чрезполосного одних с другими владения... усмотрев немалые взаимные выгоды и отвращение споров... не иначе как с согласия обеих сторон и утверждения высшего начальства...» [1, с. 88].

З 1810 р. у губернії діяла спеціальна комісія, яка мала на меті здійснення реалізації казенного майна. Для цього визначили 42 села в Кам'янецькому, Вінницькому, Лeticівському та Літинському повітах. Протягом 1811 р. відбувався процес оцінки маєтків та їх вимірювання. Продажна ціна була встановлена у розмірі 5% від капіталізації прибутків. Торги відбулися у 1815 р. у Києві [11, с.47].

У лютому 1820 р. з'явився наказ міністерства фінансів, що передбачав обов'язковий щорічний огляд державного майна. Його проведення покладалося на власників казенних маєтків. У липні 1823 р. було видано черговий указ імператора стосовно особливостей землекористування у регіоні. Зокрема в ньому йшлося: «...в западных губерниях при разделении помещичьих имений за долги между кредиторами с правом выкупа...» кредитори мають внести до казни мито, але надалі, за наступні поступки своїх прав, звільняються від грошових внесків до казни [1, с. 88].

Наступний документ, що привертає увагу, було видано у лютому 1825 р. Новий указ регламентував правила успадкування казенних маєтків, що перебували у тимчасовому володінні поміщиків. В указі йшлося, що у випадку смерті тимчасового власника, його права переходять до вдови, як спадкоємцю першої черги. До спадкоємців другої черги були віднесені рідні діти, а до третьої – рідня по прямій низхідній лінії. При цьому, даний указ не передбачав розділу маєтку. Якщо ж спадкоємців не було, маєток мав повернутися до казенного земельного фонду [1, с. 89].

Слід зауважити, що царське законодавство І пол. ХІХ ст. чітко розрізняло форми поміщицького землеволодіння та землекористування на приватне і тимчасове землеволодіння та тимчасове землекористування. В цьому можна переконатися, ознайомившись з топографічним та камеральним описом Подільської губернії, виданим ще 1802 р.

В свою чергу, тимчасове землекористування мало різноманітні форми й було пов'язане з володіннями казенними та заставою приватних маєтків. Ще за часів перебування у складі Речі Посполитої, на Правобережжі набув поширення інститут прижиттєвих старостинських володарів. Царська влада не порушувала цього права, проте й не підтримувала його. Так, на Поділлі у 1802 р. своє право землеволодіння підтвердило 20 старост, а через п'ять років таких залишилося лише двоє [7, с. 6].

В І пол. ХІХ ст. царський уряд також використовував таку форму тимчасового землеволодіння, як дарування державних маєтків терміном на 12 років. Іншою формою тимчасового землеволодіння, визначеною на законодавчому рівні була застава. Вона розповсюджувалася лише на приватні маєтки. Значного поширення у регіоні набули і різні форми оренди, зокрема орендні володіння чиншової шляхти. Вони, як правило, мали невеликі розміри (від 2 до 6 десятин). Господарства такого типу мали спеціалізований характер, переважно працюючи на

ринок. Державі було вигідно збільшення кількості чиншової шляхти, оскільки вона отримували від них чинш, а посесори не могли експлуатувати її представників.

На той час, близько 85 % всіх державних і приватних маєтків потрапляли у посесію [15, с. 71]. Дрібні землевласники, здебільшого, самостійно вели власне господарство, тоді як інші категорії землевласників намагалися здати власні володіння у оренду. Більша частина власників маєтків, які вони здобули у вічне і спадкове володіння, передавали їх у посесію. Аналогічним чином вчиняли і господарі маєтків, подарованих їм на 12 років.

Вагома роль у системі землеволодіння та землекористування на Правобережжі належала церкві. Одразу після приєднання цих земель до Російської імперії, Катерина II намагалася підірвати економічні позиції католиків та уніатів, але на початку XIX ст., під впливом складної зовнішньополітичної ситуації, що склалася на західних кордонах імперії, влада дещо скорегувала свою позицію і протягом перших десятиліть нового століття, спостерігалася зміцнення церковного землеволодіння та землекористування, особливо це стосувалося Православної церкви. Прикладом може послужити Мотронинський монастир, що на Київщині. Так, земельна норма на кожного монаха цього монастиря в середньому становила 12,2 десятини [13, арк. 9 – 10]. Беручи до уваги той факт, що наприкінці XVIII ст. польська влада майже ліквідувала православ'я на Правобережній Україні, це є беззаперечним свідченням царської політики спрямованої на відновлення статусу Православної церкви та її землеволодіння.

Після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. імперська влада почала діяти більш рішуче у питаннях землекористування та землеволодіння. Виступивши проти російської влади, польські шляхтичі надали можливість останній прискорити інкорпораційні процеси на Правобережній Україні. Так, одним з безпосередніх наслідків подій 1830 – 1831 рр. стало проведення секвестрування та конфіскації значних земельних наділів, що належали учасникам повстання. Чималий відсоток конфіскованих земель було передано у землекористування військових поселенців. У 1841 р. мала місце спроба влади на базі конфіскованого земельного фонду створити систему майоратів, на які могли претендувати дворяни віддані політиці Петербурга. Проте на практиці, кількості конфіскованих землеволодінь було недостатньо для того щоб істотно збільшити у регіоні російську земельну власність через створення майоратів [9, с. 63].

Хоча серед українців Правобережжя, польське повстання не знайшло широкої підтримки, влада була змушена вдатися до пошуків союзників серед правобережного селянства, щоб у майбутньому унеможливити його участь у польських національно-визвольних змаганнях. Саме цим було зумовлено створення спеціальної Комісії, яка мала займатися проведенням інспекцій та інвентаризацій у приват-

них маєтках. У роботі Комісії брали участь цивільний губернатор, губернський предводитель дворянства, прокурор і троє місцевих поміщиків [3, с. 167].

Наступним кроком влади у цьому напрямку стало проведення у 1847 – 1848 рр. на Правобережжі інвентарної реформи [10, с. 331]. Опис або інвентарі поміщицької власності з визначенням розміру панщини та інших повинностей, складалася місцевою шляхтою ще з XVI ст. Згідно з реформою складання інвентарів набувало обов'язкового характеру. Нові інвентарні правила передбачали, що весь земельний фонд, який на момент реформи перебував у власності селян, мав бути закріплений за ними без будь-яких змін. Тобто поміщиків позбавили права втручатися у землекористування селян і зменшувати їх наділи. Селяни, в свою чергу, мали за це виконувати на користь поміщика низку повинностей. Реформа передбачала поділ усіх селян за чотирма категоріями: тяглі – власники возів, напівтяглі – власники піввозів, городні і бобили – поденщики [12, арк. 1 – 13].

У випадку, коли селянська родина хотіла збільшення свого земельного наділу, інвентарні правила наголошували, що її члени мали досягти домовленості з паном про відрізок на його користь більшої панщини. Натомість поміщик був позбавлений права розділяти родину на два господарства. Так само, якщо б пан мав бажання здійснити переселення селян до іншої місцевості, це положення теж діяло. Якщо селянин помирав, землевласник міг передати польовий наділ іншому селянину, втім будинок і город мали залишитися у власності дружини та дітей померлого. Обов'язком поміщика було повідомлення у письмовій формі предводителя дворянства повіту про будь-які зміни у селянському землекористуванні. Предводитель дворянства і справник були зобов'язані спільно наглядати за реалізацією основних заходів, передбачених інвентарною реформою [3, с. 167].

Відомий фахівець з питань аграрної політики XIX ст. І. Гуржій підрахував, що у 1840-х рр. до 75% площі орних земель, угідь і лісів Правобережжя належали до поміщицького землекористування та землеволодіння [8, с. 11]. Але через запровадження інвентарної реформи та низку інших заходів імперської влади, що мали на меті обмежити польське землеволодіння та збільшити селянське, цифри змінилися. Так, напередодні аграрної реформи 1861 р., за поміщиками залишалося вже близько 63% земель та лісів [9, с. 66]. Таким чином загальна площа селянського землекористування зросла на понад 10%.

Проте, держава не забезпечила належного контролю над виконанням інвентарних правил з боку поміщиків, що значно зменшило ефект від цієї реформи для місцевих селян. Більшість поміщиків добре усвідомлювала, що інвентарні правила є одним із кроків у напрямку повного скасування кріпацтва. З огляду на це, чимала їх частина повернулася до перевіреної практики зменшення земельних наділів селян або надання їм у користування найбільш

непридатних земель. Тільки у Гайсинському повіті протягом 1849 – 1852 рр. місцевою владою було за-реєстровано 26 подібних фактів [9, с. 83].

Висновки. Розгляд еволюції землеволодіння і землекористування на Правобережній Україні протягом I пол. XIX ст. надав змогу дійти наступних висновків: царський уряд намагався враховувати особливості землекористування, що вже склалися у регіоні, до приєднання цих земель до Російської імперії. Це можна пояснити тим, що царська влада розраховувала отримати довіру польських поміщиків та закріпитися на нових територіях. Водночас, у зазначений період розпочалося поступове проникнення на Правобережжя землеволодіння російських поміщиків, яке переважно мало форму імператорських пожалувань. Відбувається формування розгалуженої законодавчої бази для регулювання поземельних відносин, що супроводжувалося встановленням більш ефективного контролю над посесорами-управителями казенних маєтків. Спостерігаються тенденції до перетворення землі на товар та джерело первісного накопичення капіталу.

Для землекористування як державних, так і поміщицьких селян, була характерна нерівномірність. Суттєве коливання середнього розміру селянського наділу – від 5 до 31 десятин та різниця у становищі, яке було характерним для державних селяни (господарське, чинш, оброк), зумовили значне соціальне розшарування селянства. Особливо ці процеси прискорилися у 1830-х рр. Натомість, на тлі обезземелення та зuboжіння більшості господарств бідняків та середняків, держава надавала підтримку заможній селянській верхівці, про що свідчать Укази 1801, 1803, 1818, 1830 рр., що сприяли розширенню прав державних та звільнених з кріпацтва селян.

Отже, протягом перших десятиліть XIX ст. на території Правобережної України мала місце виняткова ситуація, за якої у юридичній практиці зверталися, як до законодавства Речі Посполитої, так і Росії. Це поєднання двох різних правових систем, зумовило значне поширення в регіоні суперечок у галузі земельного права та викликало певне обмеження державного контролю за цією сферою. Спочатку, російська влада дотримувалася курсу, що передбачав поступову уніфікацію землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні, приведення їх до загальнодержавних норм, але після польського повстання 1830 – 1831 рр. спробувала форсувати ці процеси. Проте, низка відмінностей у землекористуванні Правобережної України зберігалася аж до аграрної реформи 1861 р.

Список використаної літератури:

1. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793 – 1830 рр.) / С. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. - № 3. – С. 84 – 91.
2. Борисевич С. Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. / С. Борисевич, Н. Темірова // Вісник Донецького університету. – 2008. – Сер. Б: Гуманітарні науки. – Вип. 1. – С. 93 – 102.
3. Брославський В. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793

– 1861 рр.: зміни у землеволодінні та землекористуванні: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Брославський. – Тернопіль, 2007. – 223 с.

4. Брославський В. Заходи царського уряду щодо зростання проросійського землеволодіння на Правобережній Україні у 1830 – 1861 рр. / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2010. – Серія: Історія. – Вип. 1. – С. 19 – 24.

5. Брославський В. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В. Брославський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – 2007. – Серія: Історія. – Вип. 12. – С. 19 – 23.

6. Брославський В. Історіографія аграрної політики російського уряду на Правобережній Україні у 1793 – 1861 рр. / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2009. – Серія: Історія. – Вип. 2. – С. 315 – 321.

7. Брославський В. Норми польського земельного права на Правобережній Україні в 1793 – 1830 рр. / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2011. – Серія: Історія. – Вип. 2. – С. 4 – 8.

8. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. – до 1861 р.) / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 168 с. (35)

9. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав, 1954. – 452 с. (34)

10. Історія українського селянства. Т. 2 / [О. Андрощук, В. Баран, А. Блануца ... В. Калініченко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.

11. Раев А. О продаже государственных имений в России / А. Раев // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – №3. – С.32 – 93.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.49. Потоцкие – графы, польские магнаты на Правобережной Украине. – Оп.1. – Спр.418. Инвентарные правила для управления имениями графа Потоцкого Болеслава. – 12.06.1848 – 23.07.1848. – 13 арк. (293)

13. ЦДІАУК. – Ф. 180. Мотрошинский монастырь. – Оп. 1. – Спр. 24. Формулярная ведомость о земельных владениях, церквах, монастырях за 1854 г. – 02.03.1854 – 24.08.1854 р. – 10 арк. (224)

14. ЦДІАУК. – Ф.484. Киевский главный суд. – Оп.5. – Спр.58. Дело по указу Сената о предоставлении сведений об иностранцах, внесенных в дворянские книги и приобретенных ими имениях. – 21.03.1805 – 12.09.1805. – 67 арк. (291)

15. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгін. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с.